

RÁKAI ORSOLYA

„Hogy aztán mi ennek a népdolognak a veleje...”

Nemes Nagy Ágnes reflexiói az identitás lehetséges közösségi szálairól

*A rettegés s az ismeret közt
mint hídbolt görnyedek,
rendítenek, eleven eszközt,
a tárgyak, szellemek.
A félelem sötét öléből
egy hídra vetve rá,
fut rajtam nemzet, álom, élő,
de mind hová, hová?*

A kő

A közösségi identitás problémájáról beszélni Nemes Nagy Ágnessel kapcsolatban látszólag nem igazán releváns nézőpont: még a kívülállás, a politikai okból való kirekesztettség felvállalása sem párosult valamiféle ellen-közösségiség építésével, képviselésével. Még akkor is nehéz volna ilyesmi mellett érveket felhozni, ha kétségtelen, hogy az *Újhold*, majd az *ex-Újhold* köre fontos vonatkoztatási pontot jelentett a századközep magyar irodalmi életében, majd pedig az évkönyv formában való újraindulástól kezdve a rendszerváltás környékén is. Nemes Nagy reflexióiban azonban ez hangsúlyosan erkölcsileg és művészileg autonóm individuumok köre, amely a Babits fémjelezte *Nyugat*-hagyomány őrzését is egyénileg, az egyéni élet, illetve a művészi pálya alakításában valósítja meg.

Az *ismeret* című vers mottóban idézett részlete – számos más Nemes Nagy-szövegrészlet mellett – a tapasztalás, a megismerés, a kifejezés olyan modelljét alkotja meg, amelyben a tudatnak valamiféle feladata, felelőssége van ugyan a világgal, a létezéssel kapcsolatban, ám arra nézve semmi biztos támpontja nincs, miben is áll ez a feladat. A nyugtalanság, a szorongás, a vigasz, a remény és a támasz soha tökéletesen fel nem idézhető emléke, aminek még a létét megérezni is nehéz, s ami annak ellenére tud vigaszt, reményt, támaszt nyújtani, hogy nem törődik velem, semmivel sem törődik, „csak van”, közönyös, írja például *Kő és hiúság* címmel megjelent rövid feljegyzésében. Ez a lét-tárgy, olvashatjuk e feljegyzésében, nem azonos a tudatalattival: „Az sokkal hígabb, mozgóbb, gomolyosabb – ez mintha a tudatalatti atommagva volna.” A transzcendenssel sem, mivel „az kívülem van, ez bennem. De velem sem azonos, mintha külön érdekei lennének. [...] Ő van legbelül, legmélyebben. Sötét, magánvaló. Ha megszűnik, megszűnök. Vagy talán beleolvadok. – Tőle függök. Minden más hiúság.”

Ez a kőszerű, idegen, valami módon engem meghatározó entitás az, ami a költészet segítségével tud az emberen keresztül megnyilvánulni: „Csak az a vers ér valamit, ami mellőle nő ki, amelyekben legalább egy fotonja, egy lehasadt paránya található. Minden egyéb vers epidermiszborzolóadás, langyos szimpla kávé.” Valahogyan csatornája, médiuma az észlelő-alkotó szövegformában objektíváló ember (szándékosan nem használom a szubjektum kifejezést), akinek mindemellett elháríthatatlan feladata és érdeke is ez, még ha átláthatatlan és felfoghatatlan is, miért van így és mi a célja (ha van egyáltalán emberként felfogható célja).

Nehéz ilyen körülmények között az »identitás« szót használni, hiszen ez az állapot nem uralható, nem irányítható, nem tervezhető, elkülönültségét biztosító határai roppant nehezen ragadhatóak meg. A kő-atommaggal való viszony mégsem az alávetettségé, inkább valamiféle kölcsönös függésé: ennek az idézőjeles kőnek is „érdeke” az emberben-lét (hiszen mintha rajta keresztül tudna, sugárzóvá hasadva, megszabadulni – az iménti idézet a kőből lehasadó és versbe záródó fényrészecskékről, fotonokról beszél), s az ember sem háríthatja el ezt a feladatot, hiszen enélkül léte súlytalannak, értelmetlennek tűnik lenni.

Egy interjúban ehhez nagyon hasonló módon bukkan fel ez a Nemes Nagy költészetét átszövő atommag-radioaktivitás-metaphora. Az elhallgatás évtizedeiről, az önkényuralmi rendszerekben való létmód hatásairól beszélve mondja, hogy „/a/mikor egy atomot megfosztanak az elektronjaitól, marad csak az atommag magában, de olyan erők az atommagot összetartó erői, hogy az még megmarad, nincs mese: a művészetre szükség van, mondhatnak, amit akarnak, hogy milyen sokan nem törődnek vele: hát nem törődnek vele! Emberi esszencia, az ember lényegénél ősidők óta ott áll valami, amiről nem tudjuk, mi a fene, és voltaképpen mire való, de leválaszthatatlan tőlünk. Ezt én meg is éltem a magam életében: mindenemet elvesztettem, de azt nem, a művészet tudatát nem. [...] *Valami magasabb van az emberben, ami nélkül nem élhet.*”

Ez a titokzatos „valami magasabb” ember-mag azonban, ami tehát rejtélyes módon irányít, de aminek ugyanakkor héja-háza-vehikulum is az ember, nem szükségképpen a művészet, legalábbis ebben a megfogalmazásban. Lehet ez például „elv-hit-nemzet-családbélyeggyűjtemény vagy sportklub”, ahogy az idézet folytatásában olvashatjuk – ilyet mindenki szerez magának, mondja Nemes Nagy, bár kétségtelen, hogy a művészetet e „szükséges fölöslegességek” közt kitüntetett fontosságúnak tartja.

Érdekes ez a (nyilván spontán, nem túl kidolgozott-átgondolt) lista: nyilván nem is szabad túlinterepretálni, de mindenképp kiemelendő, hogy kollektívumot jelentő fogalmak éppúgy találhatók benne, mint az egyén preferenciáit kifejezőek. A nemzet és a család is pusztán a belső élmény lehetséges metaforái vagy inkább nyelvei, s csak ilyenként válhatnak identitástényezővé: a közösség látszólagos, délibáb, nem tud megtartani, mert nem valós. Elképzelt közösségek, mondhatnánk Benedict Andersonnal, de az analógia nem teljesen pontos, hiszen Andersonnál az elképzeltetés a személyes interakción alapulás lehetetlenségét jelenti (például a nemzet esetében), holott a család elvileg interakciós közösség. Ám Nemes Nagynál a személyes megvalósulás lehetetlenségét eredményező időbeliség-dimenzió a család fogalmában is épp olyan lényeges: a család éppúgy „hagyományközösség”, s a lista sugallta meglepő analógia annak köszönhető, hogy azt éppúgy szerepek,

még hozzá szabad reflexiónak alávethető és alávétendő, a történetiség kontingencialitásának kitett, bizonyos célokra szerveződött szerepkonstrukciók határozzák meg, mint, mondjuk, a nemzetet vagy akár egy sportklubot. „Nem véd a fal, nem véd az osztály, / nem véd a szó, a kéz, a bőr / [...] s rendőr is igazoltatott / pedig hát úrilány vagyok” – írja például a *Nem akarok* című versben, vagy a címében is jellemző *Keress hazát* sorokban: „Szakadj fel, vágj! Mutasd növő sebed! / Mit a világ nem töm be, egyre tágít, / hiába szívsz be tájat, testeket, / hiába gázolsz elmékben bokáig. / Keress hazát! Az ürbe horgonyozz, / s a semmiségnek vetve gyöngé hátad”.

Számos példát hozhatnánk az életműből annak illusztrálására, hogy a kollektívum nem válik megtartó közeggé; hogy a látszólagos „kívül”-ben nem lehet otthonra lelni (sőt, talán sehol sem). Sarkítva azt mondhatnánk, hogy a nemzet (vagy a család) éppúgy „hobby”, mint a bélyeggyűjtés – az egzisztencialista *acte gratuite* értelmében. Még ha interpretálható is tehát a közösség valami módon identitáselemként, nem válhat döntések és tettek *igazolójává*. A közösség nem lehet legitimációs alap: a döntés és a felelősség mindig egyéni, ez nem megúszható, nem elfedhető, ez a csak személytelen szerkezetben kifejezhető *condition humaine*, emberi adottság, melyhez előíró alany nem rendelhető, s ami alól így az egyént nem mentheti fel semmi.

„Nem. Nem más. Csak te gondolod, hogy más.” (Yoda)

Ebben a kérdésben Nemes Nagy konok következetességet tanúsít, amit számtalan róla szóló leírás vet a szemére. E leírások közös, bár rejtett eleme egyfajta kínos feszengés, kényelmetlenségérzés, mint amikor az embert valami olyasmi végignézésére, végighallgatására kényszerítik, amivel nem szeretne szembesülni, amiről szeretne nem tudomást venni, bár cáfolni nem tudja, relevanciáját nem tudja kétségbe vonni: a „jó, jó, de felejtük már el, nem kell ezt ennyit ragozni” attitűdje. Holott Nemes Nagy etikainak látszó következetessége még csak nem is erkölcsi, sokkal inkább logikai-racionális jellegű: ha valamiről nem tudom semmi módon bebizonyítani, hogy nem helytálló, akkor ha tetszik, ha nem,

számolnom kell vele – és minden téren számolnom kell vele, ki kell számolnom minden egyes aspektusát, mint egy természeti törvényt vagy egy matematikai axiómáét. Ez különös szabadságot ad gondolatainak, ám e szabadság valóban az ürbe horgonyzás szabadsága bizonyos értelemben, s az ür, a némaság, az „önként vállalt és szükséges szilencium” következménye. A politika felől érkező elvárások, melyek a művészet lényegét érintették volna, azt, hogy a vers ne amellől a bizonyos kő mellől sarjadjon, hanem ő maga emeljen monumentalitásuk ellenére súlytalan, aranyborjúszerű kőbálványokat (Sztálinét, Rákosiét, népét-nemzetét), megmérték és könnyűnek találtattak – egyszerűen nem voltak megalapozhatóak (s nagyon érdekes volna itt Nemes Nagy szobor-motívumait végigvizsgálni). Tudatos előny-kockázat mérlegelés történt, és a döntés eredményével korántsem volt könnyű együtt élni.

Az irodalom nem lehet *ancilla politicarum*, egyszerűen azért, mert irodalom volta szűnik meg ezzel a döntéssel. Ha az irodalom kiszolgáltatódik (pontosabban, hiszen a tanulság épp az, hogy ezt csak aktív alakban lehet ragozni, ha művelői *kiszolgáltatóják*) a politikának, akkor mindenképp elvész az integritása, értelme, létalapja – ezzel számos jegyzetben, interjúban foglalkozik, és úgy látja, lehetetlen más következtetésre jutni: ez a belső autonómia az irodalom funkcionális axiómájának bizonyul számára, akár merről vizsgálja. De az irodalomnak mint intézménynek, mint társadalmi mezőnek semmi önvédelmi lehetősége nincs a politikával szemben: „itt, Közép-Európában csak imádkozni lehet”, mondja, „egyetlen garancia van, az író vagy költő vagy *szerző jelleme*, hogy az fölismeri, mikor kívánnak tőle *helytelenséget* vagy erkölcstelenséget, fölismeri, hogy a szólamok mögött mi az igazság.” Ez az etikai parancsolatnak látszó kritérium tehát nem erkölcsi elv, hanem az érvényes irodalmi megszólalás egzisztenciális alapfeltétele, nem azt dönti el, hogy valaki „jó” vagy „rossz”, hanem azt, hogy olyan helyen áll-e, ahol a fentebb említett értelemben vett művészet létrehozható-e vagy nem – még ha az utóbbi esetben esetleg aktuálisan nyerhetőek is e pozícióból „fő- és albizottsági helyek, miniszterségek, pénzek, hírnevek és díjak”.

A népi íróknak nevezett, a közösségből és a képviseletiségből legitimitációt merítő szerzők ama csoportjával szemben, melyek, ahogy fo-

galmaz, „bezapáltak a rákosizmusba”, ez volt a fő kritikája, amelyet élete végén számtalan helyen meg is fogalmazott: „Úgy látszik: van egy határ. Van egy pillanat vagy inkább pillanatok sora, amikor az ember valamit észrevesz. Lenyel, ellegyint egy csomó dolgot, mert hiszen élete, pályája, vágya-reménye, létérdeke hajtja a hitre, a jó várakozásra. Aztán, ezen a kényes határon, visszahőköl. Ők – a népiek – nem tudták és nem akarták ezt a határt észrevenni.”

Épp ezért tartotta értelmetlennek a népies/urbánus különbségtétellel felmelegítését is: a fogalmakat olyan, nagyon egyszerűen megfogalmazható, ám e formájukban roppant kevésbé szalonképes kulisszáknak tartotta, amelyek elkenik és elfedik a valódi problémát és a nem túl dicsőséges motivációkat: „Az a fő bajuk, hogy nem bírtak lemondani. Nem bírtak elhallgatni, nem bírták-akarták vállalni az ezzel járó – valóban súlyos – következményeket. Ők „útitársak” lettek. Odafent akartak maradni, írni, megjelenni, pozíciót tartani-szerezni.”

A szilencium a nemcselekvés cselekvése, a láthatatlanság tudatos vállalása, a hiánnyal tüntetés. Épp ezért kerül abba a paradox helyzetbe, hogy tüntetésként is észrevétlenül marad: ahol ugyanis a hatalomhoz való alkalmazkodás a kiinduló axióma, ott e hatalom ab ovo elutasítása érvénytelen és láthatatlan magatartás. (Ezért is mondhatta élete végén Nemes Nagy keserűen, hogy nem vették észre, hogy mi azzal politizáltunk – amikor már megjelenhettek –, hogy nem nyilvánultak meg politikai kérdésekben.)

Persze az elhallgatás ettől függetlenül is rettenetesen nehéz, az ár nem kicsi, ezt sehol nem tagadja. Ő maga is láthatóan és érzékelhetően küzd az önkéntes áldozat hozadékaival, a „negyven évig víz alatt lét” fullasztó, torzító, elkésérítő igazságtalanságával, amit, ahogy szintén több helyen írta, sokan nem is bírtak, „nagy tehetségnek indultak és befulladtak”. Számos helyen olvashatunk nagyon keserű sorokat arról az értéktelenség-érzésről, értelmetlenség-érzésről, ami mindennek a másodlagos, belső eredménye: a „semmi sem hajt”, az „ugyan ki a kutyának kell, amit írnék” érzése, amit lustaságnak és nyavalygásnak nevez, mintha ezzel próbálná önmagát kiemelni, ezzel próbálna energiát csiholni a megszólaláshoz,

az íráshoz; energiát, amit a némaság elfojtott és elszívott (Kurázi mama: „A néma Kati úgy némult meg, hogy a katonák gyerekkorában lenyomtak egy rongyot a torkán, aztán kihúzták a rongyot, de mire kihúzták, már néma volt, tudod, ez van.”). A legfárasztóbb és a legkimerítőbb a pályán kívül, figyelem nélkül, válasz nélkül, reflexió nélkül teljesíteni, ahogy egy megjegyzésében fogalmaz. („Versenyen kívül kellett volna futnom, s elfáradtam, mielőtt a pályára jutottam volna.”)

Igyekszik is minden alkalommal tudatosítani, mennyire fontos, hogy megérhette a viszonyok megváltozását, a szilencium feloldását, valamilyen irodalmi rehabilitációt, hogy ez még életében bekövetkezhetett, bár energiát élete végén már ebből sem igen tudott meríteni. Holott nagyon érdekes, ahogyan irodalomtörténetileg összeköti szerepüket a fiatalokkal: a neovanatgárddal és a belőle kinövő lírafordulattal, illetve az úgynevezett prózafordulat akkor még szintén fiatal képviselőivel. Adódik a következtetés, s le is vonja ezt, hogy az *Újhold* fémjelezte (ám, mint többször hangsúlyozta, távolról sem csak konkrét újholdas szerzőkre jellemző) következetes autonómiakoncepció, illetve erkölcsi integritás volt az, ami a fiatalok eme új nemzedékei számára vonzó volt, s ami egyrészt kontinuitást tudott biztosítani a nyugatos modernizmus hagyományával, másrészt végső soron zárványként kiiktathatóvá tette a századközép politikailag dominált, áthatott írói életműveinek túlnyomó részét. A 20. századi magyar irodalmi modernségnek ez az a hagyománymodellje, amely legnagyobb hatású, ám a konkrétság Nemes Nagy-féle szintjéből immár megfosztott, elvi-elméleti szükségszerűségként leíró formáját Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetében érte el, ebben a megfogalmazásban immár nagyon megnehezítve azt a szembenézést, amelynek hiányát Nemes Nagy Ágnes több helyen regisztrálja.

„az embernek cseléd kell, nem parancsnok”

Ez az Ottlíktól származó idézet az ancilla-problematikát a hatalom és a hatalomvágy összefüggései közé helyezi át. Az idézet szarkasztikus folytatása („A megoldás, hogy mindenki legyen cseléd. Senki parancsnok.”) azonban nem kérdőjelezi meg e kijelentés sugallt axiomatikusságát, „az

ember ilyen" sugallatú univerzáléjellegét. Nemes Nagy Ágnes reflexióinak tanulsága szerint azonban nagyon fontos, nagyon fontos lenne egy olyan pozíciót biztosítanunk magunknak, ahonnan e kijelentés nem sikerül el ilyen gyorsan az axiómaszerzés megkérdőjelezhetetlenségébe. Igazából ugyanis semmi nem lehet ancilla, nem csak az irodalom: mert ez annak a bizonyos kőnek a kihajtását jelenti, az integritás feladását, az emberi létezés lényegéről való lemondást. Alapvető létérdekünk, hogy ki tudjuk merevíteni a képet.

Az alapkérdés mégis, írja,,lehet-e érvelni a vérszomj ellen? Ha visszagon-dolok gyerek- és serdülőkoromra, világosan látom, hogy nem lehet. [...] Tehát: lehet-e érvelni a vérszomj és az érdek ellen? Válasz (mint sok más-ban is): nem lehet, de kell. Van ugyanis földfenntartó kisebbség. Ezért maradt fenn a világ, a kevesek, a munkálkodók és mérsékeltlen kegyetlenek jóvoltából. Akiknek nem sürgős az ölés. Fontosabb a kerékcsinálás vagy bronzöntés vagy a betűvetés. Ők a föld sója. Meg kell próbálni az érveket."

Ez nem könnyű, hiszen itt is határproblémába ütközünk. Akarat, aktivi-tás nélkül nincs semmi a földön, írás sem, élet sem, de az akarat és az aktivitás mindig agresszió. Meddig mehetünk el, mi az, ami megtehető, és mi az, ami már nem? Mi dönti ezt el? A dilemma élete végéig fog-lalkoztatja Nemes Nagyt, s az egyetlen, ami megmarad, a reformáció híres lutheri alapmondata, az „itt állok, másként nem tehetek". A folyama-tos, kíméletlen önreflexió, a külső-közösségi igazolásról való tudatos le-mondás, a csak akkor, ha semmi más lehetőség nincs az élet folytatására követelménye az egyetlen, ami megfoghatatlan, törvényekbe foglal-hatatlan határként működhet: az egyéni döntés teljes felelőssége, amit nehéz lenne logikai érvek formájában lefektetni. A „lukratív mennybe-menetel" túl van ezen. Ha a torokba nyomott rongy végleg megnémít, akkor is, ha értő figyelem híján elsorvadunk, akkor is: nem adható fel az ancillaként való emberalatti vegetálás elkerülésének egyetlen bizonyta-lan és nehéz biztosítóka, a nemet mondás kiváltsága.

A kontraszelekció e különállás feladásának eredménye; annak, ha felad-juk ezt a nehéz emberi kiváltságot vagy azért, mert úr szerepet akarunk mások felett – vagy azért, mert elfogadjuk szolgaszerepünket mások

alatt, lemondva autonómiánkról és erkölcsi integritásunkról. Hatalmat akarni ebben az értelemben nemhogy nem emberi univerzálé, de az emberlét kivételességét fenyegető legnagyobb veszély, amit hiába igyekszünk közösségi felhatalmazással igazolni, semmivel nem legitimálható. Ahogy egy helyütt Nemes Nagy Ágnes megfogalmazza: „Mi a vérszomj és a természetvédelem aránya az emberi lélekben? Hiszen mi csináljuk a történelmet. Mi csináljuk? Kik? Az asztalosok? A költők? A könyvelők? A szülő asszonyok? – A politikusok: mint a kiválasztás csődje. Mindig a legagresszívebb győz. Nem a legokosabb, legalkalmasabb, legképzettebb, legjobb indulatú, hanem a legerőszakosabb. Kontraszelekció. De hogyan megszüntetni? Végtelen nehéz a különbségtétel erő és erőszak között (ez tipikus XX. századi kérdés, ránk mért, ránk löcsölt distinkciókeresés, mert világunk ezt sugallja, mutogatja). A karrierizmus, a hiúság másik, szebbik neve: ambíció. Enélkül pedig nincs semmi. Aki nem akar semmit, nem is csinál semmit. Erő nélkül egy hullatag-rózsaszírom-verssört sem lehet leírni. Igaz. De a világ vezetői évezredekre visszamenően az agresszívek. Régi kérdés ez. A nem agresszíveket folyamatosan elsöprik, mert nem agresszívek. Ki bír hóhérokkal versenyezni hóhérságban? – De most nem erről van szó, hanem az irodalom eszközeiről. Vagy: az ember fantasztikus pszichéjéről. Amely édesen me-reng és személyesen kínvallat. Ez kétféle ember? Hóhér és áldozat? Is. De nem csak. (Továbbgondolni.)”

Továbbgondolni.